

Marktwerking kan morele praktijken eroderen

Wanneer marktwerking kan worden ingezet om een buiten de markt gelegen doel te bereiken (zoals het voorzien in basisgoeden) resteren ‘alleen’ op te lossen technische problemen. Problematischer is het wanneer marktwerking rechtstreeks invloed uitoefent op de aard van ‘het produkt’ dat wordt gemaakt en de wijze waarop bijvoorbeeld artsen of onderwijzers hun vak kunnen uitoefenen.

door *Rutger Claassen*

De auteur is promovendus aan het Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht. Hij bereidt een proefschrift voor over de plaats van de markt vanuit moreel perspectief.

NA DECENNIALANG HET VOORWERP TE ZIJN geweest van ideologische stammenstrijd, is de discussie over de markt het afgelopen decennium in meer bestuurskundig vaarwater geraakt. Een voordeel is dat vanuit dit perspectief de discussie meestal genuanceerder is. Marktwerking is een sturingsinstrument, dat naast andere sturingsinstrumenten kan worden ingezet. Dat maakt het mogelijk om over meer of minder markt in concrete omstandigheden na te denken. In contrast met de starre, onverzoenlijke visies op de markt in veel eerdere, ideologische benaderingen, domineert in de bestuurskundige benadering een flexibel beeld van de markt. Deze kan zich aanpassen aan en verzoenen met de praktijken waarin zij wordt toegepast. De vraag is echter of deze flexibiliteit niet wordt overschat. Ik zal eerst de bestuurskundige benadering presenteren, zoals die is voorgesteld door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Vervolgens breng ik vanuit de ethiek twee morele gezichtspunten in stelling, van waaruit scepsis over de be-

stuurskundige benadering kan worden geformuleerd. De kern daarvan is: de markt is niet zo flexibel als daarin wordt voorgesteld; eerder is zij beperkt kneedbaar. Dat maakt het moeilijk om algemene uitspraken over de toepasbaarheid van de markt te doen en zeker om deze als universeel wondermiddel aan te prijzen.

DE SCHEIDING VAN HET HOE EN HET WAT

De WRR heeft in zijn rapport over privatisering, *Het borgen van publiek belang*, een duidelijk onderscheid bepleit tussen de wat-vraag en de hoe-vraag. De wat-vraag van de WRR luidt: ‘Voor welke belangen moet de overheid een eindverantwoordelijkheid nemen?’. De hoe-vraag luidt: ‘Wie draagt de operationele eindverantwoordelijkheid voor de belangen waarvoor de overheid een eindverantwoordelijkheid op zich heeft genomen?’¹ De scheiding van beide vragen maakt ruimte voor de mogelijkheid dat de overheid wel toeziet op de behartiging van bepaalde publieke belangen, maar niet zelf overgaat tot de productie van de goederen en diensten die daarvoor nodig zijn. Zij kan die ook overlaten aan de markt en zich beperken tot regulering van en toezicht op die markt. In het vervolg van zijn betoog analyseert de Raad verschillende mechanismen om publieke belangen te waarborgen. De ene keer komt daarbij de markt (concurrentie) als aantrekkelijk mechanisme uit de bus, de andere keer een alternatief mechanisme, zoals wettelijke regels, contracten tussen overheid en marktpartijen, of directe aansturing vanuit de overheid. Met de scheiding van de wat-vraag en de hoe-vraag wordt dus de verbinding tussen het doel (een publiek belang) en één geprivilegieerd middel (directe overheidslevering) doorbroken. Elk doel kan nu in potentie door een veelheid aan middelen worden bereikt, waarvan de markt er maar één is. Deze instrumentele benadering leidt er in de argumentatie van de WRR toe dat het lastig

In de economische literatuur is over het algemeen een duidelijke voorkeur voor het marktmechanisme aanwezig

is algemene uitspraken over de wenselijkheid van marktwerking te doen. Veel hangt af van de aard van het publieke belang dat in het geding is, en de aard van de goederen en diensten.²

Deze benadering is ook heel goed verenigbaar met een kader

waarbinnen wél een duidelijke voorkeur uitgaat naar één mechanisme. Zo is in de economische literatuur over het algemeen een duidelijke voorkeur voor het marktmechanisme aanwezig. Die voorkeur is juist gebaseerd op het idee dat de markt het beste middel is voor de realisatie

van publieke belangen.³ De democratie formuleert de doelen, de markt doet de uitvoering. De econoom Van Damme concludeerde op grond daarvan dat de WRR in zijn rapport te pessimistisch was over de heilzame werking van de markt. Privatisering behartigt het publiek belang in het algemeen het beste. Althans, mits de overheid haar rol als marktmeester goed invult.⁴ Er ligt dus een bepaalde ironie in het effect van de scheiding van de formulering van publieke belangen (wat) en uitvoering (hoe). De scheiding had aanvankelijk ten doel – zo interpreteer ik de WRR – om de uitvoering van publieke belangen los te weken van de automatische reflex dat overheidsproductie geboden was. Zo kon per geval worden bekeken welk mechanisme het beste werkt. Deze scheiding kon echter gemakkelijk ten dienste worden gesteld van een nieuwe presumptie – dat levering via de markt in principe het beste het publieke belang behartigt. Deze marktpresumptie – zoals ik deze zal noemen – wil ik nu vanuit de ethiek nader bezien.

Er kunnen grofweg twee morele hoofdeisen worden opgesteld ten aanzien van de economische orde. Beide eisen zijn uiteindelijk gegrondvest op de fundamentele waarden van de individuele menselijke persoon. Ten eerste hebben burgers een moreel recht op het verkrijgen van bepaalde goederen, die in hun basisbehoeften voorzien. Daarnaast moeten burgers mogelijkheden hebben hun menselijke capaciteiten en kwaliteiten te ontplooiën in morele praktijken. De eerste eis garandeert personen de goederen die het mogelijk maken überhaupt te overleven en als volwaardig burger aan de samenleving deel te hebben. De tweede eis veronderstelt dat deze basis in orde is en geeft gestalte aan de individuele ontplooiing die daarmee mogelijk wordt.⁵ In het vervolg zal ik beide eisen toelichten en daarbij de stelling verdedigen dat de instrumentele benadering voor de eerste morele eis veel minder een probleem vormt dan voor de tweede eis.

EEN MOREEL RECHT OP LEVERING

De eerste eis behelst voornamelijk de zogenoemde nutssectoren: de levering van water, gas en elektra, openbaar vervoer, post en telefoon.⁶ Voor deze sectoren werkt de instrumentele benadering meestal goed. Het product dat moet worden geleverd, is relatief helder. Het publieke belang – voortkomend uit het eerder genoemde morele recht – is leveringszekerheid op een nader te bepalen minimumniveau voor alle burgers. Als het mogelijk is om die zekerheid te garanderen op een markt, staat niets marktwerking in de weg. Er kunnen natuurlijk wel technisch-economische problemen zijn, die economen onder de noemer marktfalen bespreken.

In veel gevallen kunnen die problemen echter met overheidsingrijpen worden verholpen, zonder dat daarbij de markt wordt uitgeschakeld. Voor veel van de nutssectoren geven bijvoorbeeld schaalvoordelen aanleiding tot oligopolistische en monopolistische marktstructuren. Zo'n probleem kan worden opgelost door concurrentie óm de markt te organiseren in plaats van óp de markt. Dit is gebeurd waar het openbaar vervoer voor een bepaalde regio of stad voor beperkte tijd wordt aanbesteed. In andere gevallen kan worden volstaan met zorgvuldige regulering door een toezicht-houdend orgaan.

Dergelijke vormen van overheidsingrijpen nemen nooit volledig de mogelijkheid weg dat een publiek belang zal lijden onder vermarkting. De ruimere handelingsvrijheid die bedrijven op een markt gegund is, kan daarmee altijd op gespannen voet komen te staan. Kenmerkend is echter dat als eenmaal besloten is tot het toestaan van een markt, de ethische vraag verschuift naar het niveau van afzonderlijke bedrijven. Als een elektriciteitsbedrijf de juridische ruimte heeft om wanbetalers af te sluiten van verwarming, zelfs in een strenge winter, wordt het een vraag van

Als een elektriciteitsbedrijf de juridische ruimte heeft om wanbetalers af te sluiten, zelfs in een strenge winter, wordt het een vraag van de bedrijfsethiek of het daartoe moreel is gerechtigd

de bedrijfsethiek of het daartoe moreel is gerechtigd: getuigt het van maatschappelijk verantwoord ondernemen om tot afsluiting over te gaan? Omdat de voorafgaande politiekethische vraag of elektriciteitsvoorzieningen mogen worden vermarkt, bevestigend is beantwoord, is de morele handelingsruimte neergelegd bij de bedrijven zelf. Daarbij heeft elk bedrijf, zeker in een markt met felle concurrentie, het argument

in handen dat de markt haar nu eenmaal dwingt tot het minimaliseren van de kosten; ook die kosten die zouden moeten worden gemaakt ten bate van moreel noodzakelijke handelingen, zoals het openhouden van de gaskraan in de winter zonder daarvoor betaald te worden.⁷ Daar waar dit grote risico's met zich meebrengt voor de realisatie van publieke belangen, kan de overheid besluiten regels op te leggen, en zo het publieke belang af te dwingen binnen de markt; dan wordt de ethische ruimte voor bedrijven weer deels ingeperkt. In beide gevallen — via een bedrijfsethisch appèl of via wettelijke regulering — kan binnen de markt echter het publiek belang worden gediend.

DE INTERNE GOEDEREN VAN EEN MORELE PRAKTIJK

Dezelfde instrumentele benadering wordt problematisch zodra het om de tweede morele eis gaat; dat mensen de mogelijkheid hebben zich in allerlei morele praktijken te ontplooien. Die morele praktijken worden gekenmerkt door interne goederen; standaarden van excellent handelen die intrinsiek verbonden zijn aan een specifieke praktijk. In het voetbal kan dat de verfijning van de traptechniek en het ingenieuze samenspel zijn, maar ook *fair play* en *teamspirit*. In het tennis is traptechniek bijvoorbeeld geen intern goed, maar slagkracht weer wel. Naast deze interne goederen staan er in praktijken ook externe goederen op het spel: zoals roem, macht en geld. Deze zijn niet verbonden met de specifieke activiteit die wordt beoefend; die activiteit is vanuit het perspectief van externe goederen slechts een middel om roem, macht of geld te verwerven.

Er is een bepaalde spanning tussen interne en externe goederen: zelfontplooiing krijgt gestalte doordat alle deelnemers aan een praktijk hun handelen richten op het realiseren van interne goederen; dat brengt de praktijk zelf verder vooruit — deelnemers zullen in hun streven naar excellentie proberen te innoveren en de praktijk zo verrijken. Als alle deelnemers aan een praktijk zich alleen op het verkrijgen van externe goederen storten, kan de praktijk worden gecorrumpeerd — zoals wanneer commerciële belangen het voetbal gaan overheersen en nodeloos defensieve en berekenende spelstrategieën het gevolg zijn. Irene van Staveren heeft terecht opgemerkt: ‘Het woord “goed” is hierbij dus wezenlijk anders dan we dat in de economie gebruiken. Interne goederen zijn de immateriële goederen, de waarden, die we via de productie, verdeling en consumptie van goederen in de economische zin van het woord realiseren. (...) [Het zijn] de onderliggende waarden in economische praktijken die deze praktijken betekenis geven, al lijkt het wellicht alleen om de externe goederen die in deze praktijken worden voortgebracht te gaan.’⁸ Voor die praktijken waarbij een publiek belang in het geding is, is de beschrijving van de interne goederen tegelijkertijd ook een beschrijving van het relevante publieke belang. Immers, bij een naar interne maatstaven ‘excellente uitvoering’ van de praktijk zijn zowel de afnemers als de aanbieders gebaat. Dat geldt bijvoorbeeld voor de media, het onderwijs, de gezondheidszorg en het sociaal werk, politie en justitie, en andere sectoren.⁹

De notie van een morele praktijk stelt het onderscheid tussen het wat en het hoe op de proef. Het doel van de praktijk ligt nu in het spel zelf; in de bekwaamheden en waardeoriëntaties die de deelnemers aan de praktijk realiseren net zozeer als in de concrete producten die de praktijk produceert. Of liever: beide vallen samen. Het product wordt niet eerst geproduceerd

en dan onafhankelijk daarvan aan een consument geleverd (zoals bij de nutssectoren hiervoor); nee, de levering vindt plaats tegelijkertijd met de productie. De behandeling van de arts, de uitzending van het nieuwsprogramma, de les van de onderwijzer, deze zijn het product. Als gevolg daarvan oefent het gekozen mechanisme (de markt, of een ander mechanisme) nu rechtstreeks invloed uit op de aard van het product dat wordt gemaakt. De markt kan daarmee niet meer zo gemakkelijk als een middel voor een buiten de markt gelegen doel worden beschouwd. De keuze voor het middel bepaalt nu mede het karakter van het doel. Als het middel marktwerking is, is het doel: dat product produceren waarnaar de consument vraag

Als het marktmechanisme rechtstreeks invloed uitoefent op het produkt dat wordt gemaakt, ontstaan morele problemen

uitoefent. Of die vraag overeenkomt met de interne standaarden van excellentie of niet, is vanuit het perspectief van de markt irrelevant. Immers, consumenten weten zelf het beste wat goed voor hen is; consumentensoevereiniteit is het morele uitgangspunt van de markt. De formulering van interne normen, die onafhankelijk zijn van de wen-

sen van de consument, kan alleen maar leiden tot een aanbod dat niet past bij diens wensen. De praktijk is er voor de klant (die is koning); een afwijking van diens wensen is moreel én economisch onjuist en riekt naar paternalisme. Vanuit het ethische gezichtspunt van de morele praktijk is het daarentegen cruciaal of de consumentenvraag zich normaal gesproken zal weten te richten op praktijkinterne goederen, of dat deze de interne goederen links zal laten liggen. Het antwoord op deze vraag bepaalt of de markt-presumptie in het geval van morele praktijken verdedigbaar is of niet.

Er zijn verschillende redenen om te vermoeden dat de consumentenvraag zich niet automatisch en harmonisch zal richten op praktijkinterne goederen.¹⁰ Ten eerste zal de klant feitelijk lang niet altijd het beste weten wat goed voor hem is. Zo kan een middelbare scholier verlokkt worden een modieuze studie te doen die hem niet per se de beste toerusting biedt voor de arbeidsmarkt. Ook kan de klant wel weten wat goed is, maar kan dit tot maatschappelijk onwenselijke effecten leiden. Zo zal een individuele patiënt graag elke mogelijke diagnose ondergaan teneinde elk denkbaar gezondheidsrisico uit te sluiten. Maatschappelijk kan dat echter leiden tot een diagnostische gekte die de kosten van de zorg onnodig hoog opdrijft en ook niet per se betere zorg oplevert. En soms ook is de klant helemaal niet de eindgebruiker: zo zal een gemeente de prikkel hebben namens haar hulpbehoevende bejaarden de goedkoopste thuiszorg te contracteren,

waar die bejaarden zelf liever duurdere maar kwalitatief betere zorg zouden wensen. In al deze en andere gevallen resulteert de consumentenvraag niet per definitie in de realisatie van het grootst mogelijke welzijn.

Op dit punt aangeland zou men het over een andere boeg kunnen gooien en afstappen van consumentensoevereiniteit als morele basis: oké, de interne goederen van een praktijk zijn de beste beschrijving van het gewenste eindresultaat — maar waarom zou dat resultaat niet uiteindelijk toch via de markt kunnen worden bereikt? Zullen consumenten uiteindelijk niet toch de producten kiezen die in overeenstemming zijn met de praktijkgebonden normen ten aanzien van interne goederen? Kan een goed werkende markt deze problemen niet zelf oplossen? De neiging kan bestaan bovengenoemde problemen met het uitoefenen van de juiste consumentenvraag vooral te presenteren als informatieproblemen: consumenten beschikken niet over de juiste gegevens om geïnformeerde keuzes te maken. Indicatoren moeten verder verfijnd worden en transparantie verhoogd; dan zal de consument vanzelf de juiste keuze maken. Ranglijsten van ziekenhuizen en onderwijsinstellingen en andere hulpmiddelen kunnen daarbij uitkomst bieden. Aan de andere kant van de markt heeft ook de aanbieder in zo'n morele praktijk — de arts, de onderwijzer of de journalist — wellicht motieven om interne goederen te realiseren. Zijn beroepstrots kan hem ertoe aanzetten die dienst te blijven leveren die hem het meest waardevol lijkt; en bovendien, ook de markt zelf beloont op de lange termijn toch diegenen die eer in hun vak blijven leggen met een ijzersterke reputatie?

OPTIMISME OF PESSIMISME?

Dit beeld lijkt me te rooskleurig. De markt is maar zeer ten dele zodanig flexibel en kneedbaar dat zij zich in dienst stelt van praktijkinterne goederen. Het marktspel bergt het gevaar in zich dat een situatie tot stand komt waarin zowel producent als consument met lagere kwaliteit genoeg nemen dan mogelijk zou zijn geweest. Dan resulteert een suboptimaal evenwicht, waarin praktijkinterne goederen niet of in mindere mate dan mogelijk worden gerealiseerd.

Aan de kant van de consument is het te gemakkelijk om de bovengenoemde problemen als informatieproblemen te karakteriseren. Het kan voor een consument van belang zijn om genoeg te nemen met een inferieur product, zoals een lichte en modieuze studie, bijvoorbeeld omdat alleen de relatieve waarde van zijn opleiding ten opzichte van anderen zijn arbeidsmarktkansen beïnvloedt. Of het belang van de individuele consument kan tegenover dat van de groep komen te staan; zoals in het

voorbeeld van de gretig zorg consumerende patiënt hierboven. En zelfs als het alleen om informatieproblemen gaat, dreigen gevaren. Onderwijsinstellingen en ziekenhuizen, gedwongen om kwaliteitsinformatie te leveren, zullen zich concentreren op die indicatoren die waarneembaar zijn voor de buitenwereld, ten koste van de kwaliteit van het onderwijzen of verzorgen zelf. Dan lokt het concurrentie uit op die meetbare aspecten, het meetbaarste aspect is nog wel de prijs. En prijsverlagingen betekenen niet altijd dat de betreffende praktijk efficiënter hetzelfde product levert. Het kan ook betekenen dat zij een product levert waarvan de niet-waarneembare kwaliteit lager ligt dan voorheen. De recente discussie over de

In de thuiszorg geldt: zodra men probeert de markt te perfectioneren, ruïneert men de praktijk

goedkopere, maar schralere dienstverlening van de gecontracteerde thuiszorg is hiervan een treffend voorbeeld. Hier geldt: zodra men probeert de markt te perfectioneren, ruïneert men de praktijk. Wat vanuit de economische theorie verschijnt als het aanpassen van

de werkelijkheid aan de vooronderstellingen van het model van perfecte marktwerking, verschijnt vanuit een ander gezichtspunt als een discutabele poging tot *social engineering*. Het is in zo'n geval kiezen tussen marktfalen of ethisch falen.

De aanbieder ondertussen weet wel beter. Hij staat echter bloot aan de verleiding te kiezen voor de winst (d.w.z. het externe goed) of werkt in een organisatie die daartoe door de markt wordt gedwongen, op straffe van niet-overleven. Net als bij de nutssectoren hierboven verdwijnen de problemen niet, maar komen in tweede instantie terecht op het bordje van de beroeps- en bedrijfsethiek. Margo Trappenburg beschreef dat onlang mooi toen zij de artsen in het marktgerichte zorgstelsel vergeleek met op *Temptation Island* geplaatste kandidaten: de markt stelt hen bloot aan voortdurende verleidingen, maar moreel gezien verwachten we anderzijds dat hun beroepsethiek ervoor zorgt dat zij daartegen weerstand bieden.¹¹ Zo moeten zij de patiënt het bij hem of haar passende geneesmiddel voorschrijven, hoezeer ze ook werken in een organisatie die met de farmaceutische industrie een contract voor de afname van geneesmiddel X heeft gesloten. Maar waarom dan niet een mechanisme gekozen dat daar direct op doelt, in plaats van een mechanisme dat aanbieders verleidt daarvan af te wijken?

De belangrijkste alternatieve mechanismen bieden de aanbieder bescherming tegen deze verleiding: of nu wordt gekozen voor levering via de overheid, via professionele organisaties die door de overheid worden gefinancierd of via private organisaties die opereren onder een regime

van vaste prijzen, in alle gevallen wordt de aanbieder beschermd tegen de druk van de consumentenvraag. Het kan natuurlijk ook dat de beroepsethiek zo sterk is, dat dergelijke beschermingsconstructies niet nodig zijn

Hoewel er in elke beroepsgroep 'morele engelen' rondlopen, is het beter daar niet te veel op te vertrouwen

(in feite is de beroepsethiek zelf zo'n beschermingsconstructie).

Maar hoewel er in elke beroepsgroep 'morele engelen' rondlopen, is het beter daar niet te veel op te vertrouwen. Beroepsethiek komt het beste tot haar recht in een institutionele omgeving die

congruent is met die ethiek, niet een die daarmee permanent op gespannen voet staat.¹² Zo'n omgeving kan worden geboden door alternatieve vormen van verantwoording te organiseren. Verantwoording kan worden afgelegd naar boven, naar ambtelijke toezichtorganen en uiteindelijk het parlement; naar beneden, naar verenigingen van gebruikers zoals studenten, ouders en patiënten; en naar opzij, naar collega's die onderling elkaars handelen toetsen.¹³ Daarbij is vanuit het perspectief van morele praktijken het hiërarchische toezicht het riskantst. Deze vorm van verantwoording kan leiden tot een sturing op meetbare resultaten vergelijkbaar met die in de markt — ook dan worden de interne goederen vermalen in de molens van de bureaucratische aansturing.¹⁴

Een strikte scheiding tussen doelstellingen en middelen is niet zinvol. Weliswaar kan elke doelstelling op meer manieren worden gerealiseerd, maar de alternatieve economische mechanismen die voorhanden zijn om publieke belangen te realiseren, zijn meer dan technische middelen. Zij wijzigen de verhoudingen tussen de deelnemers aan concrete praktijken en hebben hun weerslag op de doelstellingen zelf. Dat geldt niet in de laatste plaats voor de markt — die alleen kan worden ingezet als de realisatie van haar vooronderstellingen geen moreel probleem oplevert. Voor veel van de publieke sectoren die nu op de drempel van een overgang naar de markt staan, is er potentieel zo'n moreel probleem, vanwege de spanning tussen het gebod van consumentensoevereiniteit en de daarvan onafhankelijke formulering van praktijkinterne goederen. Of die spanning onoverkomelijk is, kan alleen een veel nauwkeuriger analyse van de te stellen morele eisen aan elke praktijk afzonderlijk uitwijzen. En ook dan nog blijft altijd een marge van onzekerheid bestaan; waar optimisten en pessimisten anders zullen oordelen over de mogelijkheid tot verzoening van consumentenvraag en interne goederen. Precies in die beoordelingsmarge bevindt zich ook het niet weg te nemen politieke karakter van de beantwoording van de marktvrage.

Noten

- 1 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Het borgen van publiek belang* (Den Haag 2000), 19.
- 2 Ibid., 144-45, voor een samenvatting van de omstandigheden waaronder privatisering volgens de WRR wenselijk is.
- 3 Barbara Baarsma, Marc Pomp, en Jules Theeuwes, eds., *Dynamische marktwerking. Over de complexiteit van mededinging in vijf sectoren* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2006), 3-5. Coen Teulings, Lans Bovenberg, en Hans van Dalen, *De cirkel van goede intenties. De economie van het publieke belang* (Amsterdam 2005), 133.
- 4 Eric van Damme, *Marktwerking vereist maatwerk* (Tilburg 2001).
- 5 De eerste eis komt uit de Kantiaanse traditie, de tweede uit de Aristoteliaanse traditie. In de *capabilities*benadering van de econoom Amartya Sen naderen beide morele gezichtspunten elkaar: mensen moeten mogelijkheden hebben tot bepaalde categorieën van functioneren en dat vereist deels het bezit van essentiële goederen, deels de aanwezigheid van morele praktijken.
- 6 Daarnaast zijn er ook enkele sectoren die onder beide eisen vallen: met name onderwijs en gezondheidszorg (zie hierna).
- 7 Het voorbeeld is ontleend aan Ronald Jeurissen, ed., *Bedrijfsethiek. Een goede zaak*, 6e ed. (Assen: Van Gorcum, 2006).
- 8 Irene van Staveren, "De economie als morele praktijk," *Tijdschrift voor politieke economie* 26, no. 4 (2005): 50.
- 9 Dit beeld van harmonieuze overeenstemming is simplistisch: veeleer kunnen in een praktijk concurrerende voorstellingen leven van interne goederen. Alleen een democratisch gelegitimeerd proces van meningsvorming kan dan aanwijzen welke voorstelling voorrang heeft en tot publiek belang wordt verheven.
- 10 Consumentensoevereiniteit kan op twee manieren worden verdedigd: door te stellen dat de wens van de consument per definitie een autonome uiting is die respect verdient; of door te stellen dat deze wens altijd het welzijn maximaliseert. Ik geef hier slechts enkele voorbeelden. Voor een meer fundamentele kritiek van beide interpretaties, zie Elizabeth Anderson, 'Consumer Sovereignty vs. Citizens' Sovereignty: Some Errors in Neoclassical Welfare Economics', in Herlinde Pauer-Studer en Herta Nagl-Docekal, *Freiheit, Gleichheit und Autonomie*, Wenen: R. Oldenbourg Verlag, 2003.
- 11 Margo Trappenburg, "Temptation Island," *NRC Handelsblad* (08-06-2007).
- 12 Als daarentegen de beroepsethiek wel goed werkt en weerstand biedt tegen de markt (of als regulering op de markt diezelfde waarborgen biedt), het probleem dan is dat de markt zelf niet meer werkt. Als elke arts of onderwijzer weigert zich marktconform te gedragen, zal er van effectieve concurrentie tussen aanbieders weinig terecht komen.
- 13 Evelien Tonkes, *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking, vraagstuk en professionaliteit in de publieke sector* (Utrecht 2003), 52. In verantwoording naar gebruikers worden de consumenten dus opnieuw bij de praktijk betrokken, maar nu als deelnemers aan de praktijk die de interne goederen van die praktijk door gebruik hebben leren kennen en zich in organisaties (verenigingen e.d.) duurzaam inspanssen voor de continuering en verbetering van die praktijk.
- 14 In de oorspronkelijke praktijkbenadering, van de filosoof Alasdair MacIntyre, brengt elke institutionalisering van een praktijk het risico van corruptie door externe goederen met zich mee. Het praktijkbegrip speelt ook een belangrijke rol in de discussie over de spanning tussen professional en management. Zie Ad Verbrugge in: *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*, Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pressers (Amsterdam, 2005).